

מבצרה של עקרבה בחורבת עורמה

חנן אשל וזאב ח' ארליך

אחד האתרים המרשימים בשומרון המזרחי הם השריידים מתקופת הבית השני בחורבת עורמה. אתר זה נמצא על כיפה של ג'בל עורמה בנ"צ 1728 1805, בגובה 843 מ' מעל לפני הים, כשני ק"מ ממערב לכפר הערבי עקרבה. הכיפה, שאוכף מחבר אותה אל המשך הרכס, צופה אל עבר שכם, המרוחקת כשמונה ק"מ מצפון לה.

האתר נסקר פעמיים בסוף שנות השישים, אך טרם הוקדשה תשומת-לב מספקת לחשיבותו ולתפקידו בשלהי ימי הבית השני. כמו-כן לא נבדקו ההשלכות מעצם קיומו של האתר, על תולדותיה של העיר עקרבה, בירתו של הפלך היהודי הצפוני ביותר ביהודה באותה התקופה.¹

אתר חורבת עורמה בסקרים הקודמים

בשני סקרים נסקר האתר: זה שערכה משלחת החפירות בשכם,² והסקר הארכיאולוגי בתשכ"ח.³ שני הסקרים התעניינו בעיקר בזיהוי 'ארומה'; עיר מושבו של אבימלך בן גדעון, הנזכרת בשופטים ט מא.⁴ משלחת החפירות עשתה במקום עבודה יסודית, מיפתה את האתר ואף הזכירה את בורות המים שבמדרון הדרום-מערבי, וציינה את מידותיו של הגדול שבהם. מסקנת שני הסקרים היתה, שהאתר הינו מבצר. סיכומו של 'סקר שכם' הוא: 'ברור, שעורמה היה מבצר חזק עם מתקני-מים אדירים'. 'סקר תשכ"ח' מציין: 'בצד מזרח נראה קו החומה, במפלס נמוך משיא התל. חלקלקה מקיפה את התל מכל צדדיו. בתחתיתו חפיר חצוב, אשר שימש גם מחצבה לאבני בניה. בקצה הדרומי מבנה מבוצר וכו שני שלבים: השלב העליון בנוי אבני גזית בעלות סיתות שוליים, והתחתון בנוי בניה גסה'. תיאור דומה ותכנית של ביצור זה פורסמה ב'סקר שכם'. בשני הסקרים מצוין, שבמקום נאספו בין השאר חרסים מהתקופה הרומית הקדומה. 'סקר שכם' מדווח גם על קיראמיקה מהתקופות ההלניסטית והרומית המאוחרת, ועל שבר של טרה סיג'לטה.⁵

* מחקר זה נעשה בסיוע החברה להגנת הטבע ובית-ספר שדה עפרה.

1 ראה: ש' קליין, ארץ יהודה, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 213; מ' אבי-יונה, גאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 122.

2 E.F. Campbell, 'The Shechem-area survey', *BASOR*, 190 (1968), pp. 38-40 [להלן: סקר שכם] ושם ביבליוגרפיה באשר לריון המקראי.

17

3 מ' כוכבי (עורך), יהודה ושומרון וגולן: סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים תשל"ב, עמ' 168, אתר 32 [להלן: סקר תשכ"ח]. לאחרונה אף פירסם י' פינקלשטיין סיכום על ממצאיו באתר, במסגרת סקר ארץ אפרים. ראה: י' פינקלשטיין, הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, תל-אביב 1986, עמ' 136.

4 ב' מזר, 'ארומה', אנציקלופדיה מקראית, א, עמ' 538, ושם ביבליוגרפיה.

5 סקר שכם, עמ' 18.



למעלה: בור א', בנפח של כ-3,000 מ"ר. למטה: פינת קיר מסי 7. אבנים בעלות סיתות-שוליים אופייני בגובה מספר נדבכים

שלושה נדבכים. בחלק מן האבנים קיים סיתות-שוליים. קיר זה שימש ככל הנראה כחלק מחומת המבצר הדרומית, מול האוכף — נקודת התורפה של המבצר; קיר מס' 9 — מתחת לקיר מס' 8. בנוי אבני-גוויל, ברומה לקירות מס' 1 ומס' 2. הפינה המערבית שנחשפה לאחרונה בחפירות-שוד, כוללת שני נדבכים עם סיתות-שוליים. פינה זו שימשה כנראה כחלק מחומת המבצר; קיר מס' 10 — נשתמר לגובה נדבך אחד (ומעליו בנייה מאוחרת). רק חלקו הדרומי הוא מקורי; קיר מס' 11 — רוחבו כמטר אחד. אין בטחון שקיר זה הוא אכן מקורי. בתכנית של 'סקר שכס' הוא אינו משורטט; קיר מס' 12 — חלקו המערבי נפגע במפולת. וחלקו המזרחי נשתמר לגובה שני נדבכים. הנדבך העליון בנוי אבנים גדולות בעלות סיתות-שוליים; קירות מס' 13-14 — נפגעו על-ידי מפולת וכתוצאה משוד. שורטטו כאן על-פי תכנית 'סקר שכס'.

מערכת המים

חברי משלחת החפירות בשכם גילו שלושה בורות פתוחים במדרון הדרום-מערבי של הכיפה הצפונית.⁶ לדעתנו, קיים בור רביעי מצפון להם, הסתום כעת במפולת (בורות א'-ד' במפת האתר). צורתם הכללית של הבורות היא מלבנית, אך למעשה הם בעלי צורה טרפזית.⁷ הבורות מטיחים בשכבת-טיח עבה, בעלת שני שלבים, שנשתמרה היטב. קרקעיתם מכוסה בסחף ובאבנים. הם חצובים במיפסל אחיד, והמרחק ביניהם הוא 15-20 מ'. צורת הבורות מזכירה את בורות המים במצדה וכדוק,⁸ החצובים בסלע-גיר קשה, פתוחים מוסתרים, וקשה להבחין בהם ממרחק. בור א' — הוא הדרומי והגדול ביותר (מידותיו הוראו ב'סקר שכס'). אורכו 24.80 מ', רוחבו 12 מ', גובהו כ-10 מ' ונפחו כ-3,000 מ"ק.⁹ בור ב' — האמצעי. אורכו 17.40 מ', רוחבו 9.30 מ', גובהו כ-6 מ' ונפחו יותר מ-1,000 מ"ק. בבור זה יש עדויות לשיפוץ הטיח: ניכרות פגיעות-איזמל בטיח המקורי, שנועדו לעזור בהדבקת הטיח החדש. בור ג' — הצפוני. אורכו 17.70 מ', רוחבו 9.10 מ', גובהו כ-7 מ', ונפחו כ-1,000 מ"ק.

הנפח של שלושת הבורות הללו נאמד ביותר מ-5,000 מ"ק. כמות זו גדולה מן הכמות שנאגרה בבורות של דוק (כ-2,000 מ"ק) ושל המבצר בתל אל-עקבה (כ-3,000 מ"ק) גם יחד.¹⁰ בכל הבורות נמצאו פסים אופקיים, שהותירו המים ליד תקרת הבורות; ואין ספק, שהבורות אכן היו בשימוש. במשך שנת תשמ"ו (1986) נמשכו חפירות השוד באתר. במהלכן נעשה נסיון לפתוח את בור ד', וכיום חשופים החלק העליון של מסגרת הפתח ואמת המים העוברת מעליו. בור נוסף (בור ה')

6 בשנת תשל"ט (1979) ביקרו במקום יואל אליצור ועמוס פרומקין, והם עמדו על הדמיון בין בורות אלו והבורות במבצרי המדבר. תודתנו נתונה להם על הפרטים שמסרו לנו. כמו-כן נתונה תודתנו לאהוד נצר ולעמוס קלוזר שביקרו באתר עם ח' אשל וסייעו לסקרו.

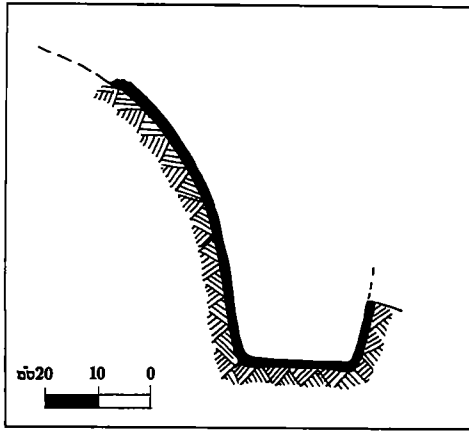
7 בורות-מים טרפזיים קיימים באלכסנדריון. ראה: ד' עמית, 'אספקת המים למבצר אלכסנדריון', מ' רוזנפלד (עורך), קרן סרטבה ומדבר שומרון, מעלה-אפרים תשמ"ד, עמ' 66.

8 במצדה ובמבצר דוק נחצבו הבורות בסלע-גיר קשה, ופתחיהם מוסתרים למדי. לעומת זאת, בורות שנחצבו באזורי קירטון, כמו באלכסנדריון ובתל אל-עקבה, הם בעלי פתחים כולטים למרחוק. ראה על כך: ד' עמית, 'מפעל המים במבצר דוק (דגון)', צ' אילן (עורך), מדבר יהודה וים המלח, תל-אביב תשל"ג, עמ' 360.

9 ראה לעיל, הערה 2. בורות בעלי נפח דומה קיימים במצדה, בעיקר בור מספר 9 שם. ראה: נ' אביגד ואחרים, מצדה: סקר ארכיאולוגי בשנת תשט"ו-תש"ז, ירושלים תשי"ז, עמ' 66.

10 על בורות-המים של דוק ראה עמית (לעיל, הערה 8), עמ' 360. על בורות המים של האתר בתל אל-עקבה ראה: ד' משל וד' עמית, 'אספקת המים למבצר קיפרוס', קדמוניות, יב (תשל"ט), עמ' 71-72.





חנן אשל חאב ארליך

חתך-רוחב באמה

נחשף במדרון הצפוני של האתר, סמוך ליקב. נראה, שגם לבור זה מיתאר מלבני: אורכו כ-17 מ' ורוחבו כ-10 מ'. לידו מצוי בור שישי (בור ו'), שפגע במערכת בורות ששימשה, ככל הנראה כיקב בחקופת הברזל.¹¹

הטיח בבורות המים נבדק על-ידי יוסף פורת, ולפי מסקנותיו הטיח מורכב משתי שכבות שונות, שהונחו זו על-גבי זו לאחר פער-זמן, שהותיר את סימניו בשכבה דיקקה של משקע גירני על-פני הטיח הקדום מבין השניים. לפי שיטתו של פורת¹² הזמן המשוער להנחת הטיח התחתון הוא המאה הראשונה לפני-הספירה (סוף התקופה החשמונאית) או מאוחר יותר, ואילו השכבה המאוחרת (העליונה) היא מסוף המאה הראשונה לפני-הספירה, או ראשית המאה הראשונה לספירה (מתאים לימי הורדוס, על-סמך אמות המים), או מאוחר יותר.

אמת המים

אמת-מים שטויחה בצורה דומה, אספה מי-נגר, כנראה מכל שטחה של הכיפה הצפונית. אמה-זו נתגלתה במספר נקודות במערב האתר, באזור הבורות. מעט צפונה לבור ג' גלויה האמה לאורך 8.50 מ', ושם נראה חתך האמה.¹³ מדידת קטע זה, וכן קטע האמה מעל בור ג' מעידה, שרוחבה הפנימי של האמה הוא 26 ס"מ ורוחבה החיצוני 56 ס"מ. בין בור א' לבור ב' עברה האמה על קיר בנוי באורך 11.60 מ'. הקיר שרד לגובה שני נדבכים, שהוא ככל הנראה גובהו המקורי.

מימצאים נומיסמאטיים

באוקטובר 1984 נמצאו במדרון המערבי והצפוני של חורבת עורמה תשעה מטבעות משלושה סוגים: מטבע של דימטריוס השני; מטבע של 'יוחנן כהן גדול' ושבעה של אלכסנדר ינאי.¹⁴ א. מטבע של דימטריוס השני ניקטור — מטביעות עזה, מתוארך בין 138-146 לפני-הספירה.¹⁵

11 יקב דומה נתגלה בחורבת ג'מעין שבמערב השומרון. ראה: ש' דר, 'חרכת ג'מעין, כפר מימי הבית הראשון במערב השומרון', ש' דר ו' ספראי (עורכים), מחקרי שומרון, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 29-31. תיאור יקב זה ושאר הממצאים שנסקרו בחורבת עורמה מתקופת הברזל, יפורסמו בנפרד.

12 תורתנו נתונה ליוסף פורת, על שערך בדיקה זאת ועל שהסכים שנפרסמה. על שיטת ההבחנה של הטיח ראה: Y. Porath, 'Lime Plaster in Aqueducts, a new Chronological Indicator', *Leichtweiss Institut für Wasserbau, der technischen Universität Braunschweig. Mitteilungen*, 82 (1984)

13 אמה בעלת חתך דומה קיימת במפעל המים הקדום של האתר בתל אל-עקבה. ראה משל ועמית (לעיל, הערה 10), עמ' 72.

14 המטבעות נמצאו על-ידי קלמן פסקה וזאב קליין מקיבוץ גבע, ואנו מודים להם על שהביאו מידע זה לידיעתנו ועל שההירשו לנו לפרסמו.

15 G.F. Hill, *Catalogue of the Greek coins of Palestine*, Bologna 1965, p. 143, pl. xv: 1-2; M. Rosenberger, *City coins of Palestine*, II, Jerusalem 1975, p. 51, no. 26

ב. מטבע יוחנן – הנושא בצד אחד כתובת 'יהוחנן' הכהן הגדל וחבר היהדים' בתוך זר, ואילו בצד השני קרני-שפע, עם רימון ביניהם.¹⁶ מטבע זה נטבע כנראה בזמן מלוכתו של יוחנן הורקנוס הראשון, בין השנים 135-104 לפני-הספירה.¹⁷

ג. מטבע ינאי מטיפוס הכוכב והעוגן.¹⁸ מסביב לעוגן ישנה כתובת ארמית 'מלכא אלכסנדר שנת כה', המתאימה לשנת 78 לפני-הספירה.¹⁹

עקרה בימי בית שני

דמיונו של המבצר בחורבת עורמה למבצרי החשמונאים והורדוס מעלה את השאלה, לאיזה צורך הוקם המבצר ומדוע דווקא במקום זה?

על-מנת להשיב על כך נסקור, בקצרה, את תולדותיה של עקרה בימי הבית השני. עקרה נזכרת במקורות החל מתחילת ימי הבית השני.²⁰ חשיבותה עלתה בסוף תקופה זו בהפכה לבירת טופרכיה. בתיאוריהם של יוסף בן מתתיהו ופליניוס נזכרת עקרה כבירתה של טופרכיה מצפון לירושלים,²¹ וכנראה שבתקופה זו נישנתה המשנה, המציינת את עקרה כגבול האזור ממנו יש להעלות נטע רבעי לירושלים.²² מתקופת הנציבים ועד למרד החורבן יש פרטים רבים על מאורעות שאירעו באזור עקרה, ומהם ניתן ללמוד אף על חשיבותו של המבצר בחורבת עורמה.

כבר בימיו של הנציב קומאנוס, בשנת 51/2 לפני-הספירה נזכרת עקרה כאזור שבו אירעו מהומות וחיכוכים בין היהודים, תושבי המחוז, לבין השומרונים, שכניהם מצפון.²³ במהומות אלו היו מעורבים שודדים ומורדים, בהנהגתו של אלעזר בן דינאי.²⁴

במהלך מרד החורבן נזכרת עקרה פעמים אחדות. בשנת 66 לספירה התמנה מפקד מיוחד לנפות עקרה וגופנה,²⁵ אך בפועל משל בפלך שמעון בר גיורא:

שמעון בן גיורא מילידי העיר גרסה²⁶ היה איש צעיר ונופל בערמתו מיוחנן [מגוש חלב] המושל בעיר, אולם גדול ממנו, בחוזק גופו ובעוזת נפשו, ובעבור זאת גורש בידי חנן הכהן הגדול מחבל עקרה אשר החזיק בו, ופנה אל השודדים המושלים במצדה... וכאשר אסף לו שמעון גדוד חזק, פשט על הכפרים בארץ ההרים, ומיום ליום הלך מספר

16 Y. Meshorer, *Ancient Jewish coinage*, I, New York 1982, pp. 84-86. מטבע זה הוא מטיפוס Na:18 ראה שם, עמ' 144 ולוח 37.

17 ד' בר"ג וש' קדר, 'אימתי החלו החשמונאים לטבוע מטבעות', קדמוניות, טו (תשמ"א), עמ' 29. י' מגן, 'עיר מבוצרת מן התקופה ההלניסטית בהר גריזים', קדמוניות יט (תשמ"ז), עמ' 101.

18 משורר (לעיל, הערה 16), עמ' 79-81. המטבע הוא מטיפוס cd, ראה שם, עמ' 5-6.

19 J. Nave, 'Dated coins of Alexander Janneus', *IEJ*, 18 (1968), pp. 20-25

20 ספר היובלים, כט יד, ספר יהודית ז יח.

21 מלחמת היהודים, ג, ג, ה. היסטוריה של הטבע ה 14 70.

22 מעשר שני ה ב. ראה קליין (לעיל, הערה 1), עמ' 217.

23 מלחמת היהודים, ב, יב, ג-ה.

24 אלעזר בן דינאי היה שודד מפורסם, ששמו הוזכר מספר פעמים בכתבי יוסף בן מתתיהו ובספרות חז"ל. וראה י' קלוזנר, היסטוריה של בית שני, ה, ירושלים תשי"א, עמ' 15-17.

25 מלחמת היהודים, ב, כ, ד.

26 לישוב גרסה הצע זיהוי בכפר ג'וריש שבחבל עקרה, וראה: ג' פוקס, 'שמעון בר גיורא איש גרסה', ציון נב (תשמ"ז), עמ' 145-146 והספרות המובאות שם בהערה 36.



אנשיו הלוך וגדול... וגם רבים מגדולי העם ראו כי עצמה בידו והוא עושה חיל בכל דרכיו, וניפתו ללכת אחריו, וחילו לא היה עוד אספוסף עבדים ושוודים בלבד, כי נמצאו בקרבו גם אזרחים רבים אשר שמרו את פקודותיו כדבר מלך שליט. הוא פשט על נפת עקרבה ועל כל הארץ עד אדום רבה.²⁷ בכפר אחד הנקרא עין [או נעין] בנה חומה ועשה לו כתבנית מבצר לשבת בו לבטח,²⁸ ובעמק הנקרא פרעתי [או פארן] הרחיב הרבה מערות ורבות מהן מצא דרושות לחפצו, ועשה אותן לבתי מסכנות לטמון שם את אוצרותיו ולאסוף שם את השלל.²⁹

בשנת 69 כבש אספסינוס את פלך עקרבה: 'זיבין כה וכה נסע אספסינוס מקיסריה בחמישי לחודש דיסיוס, ויצא להלחם בארצות היהודים אשר לא נכנעו לפניו. הוא עלה על ארץ ההרים, וכבש שני פלכים, את ארץ גופנה ואת ארץ עקרבה'.³⁰

לדעתנו, לאור דמינו למבצרי המדבר, המבצר על פסגת ג'בל עורמה הוקם על-ידי החשמונאים והחזיק בו גם הורדוס.³¹ נראה, שהמבצר הוקם בתקופה החשמונאית על-מנת לעמוד נגד השומרונים העוינים, ובימי הורדוס נועד למנוע מהומות בין יהודים לשומרונים, כמו אלה שאירעו בשנת 51 לספירה. אין ספק, שהמאורעות אשר התחוללו בפלך במהלך המרד הגדול, הותירו את רישומם גם בתולדות המבצר בג'בל עורמה.

מן המקורות עולה, שלאחר חורבן הבית השני ירדה חשיבותו של האזור. אמנם בין הממצאים מוואדי מורבעת שמזמן מרד ברכוכבא, קיים 'הסכם-נישואין', שבו עדיין נזכרת עקרבה כבירת הפלך.³² באונומסטיקון של אוסביוס³³ ובמפת מידבא המסתמכת עליו,³⁴ האזור עדיין נקרא עקרבטני, אך כבר כפלך שבוטל מבחינה מינהלית וסופח לטופרכיה של שכם.³⁵

27 מקום זה נוטים לזהות עם הכפר אדומה, הנזכר באונומסטיקון של אוסביוס (ראה להלן, הערה 33), היום הכפר דימה במזרח השומרון, וכך נשמרת המסגרת הגיאוגרפית של הסיפור. ראה אבי-יונה (לעיל, הערה 1), עמ' 122.

28 לזיהוי עין (נעין) בלב חבל עקרבה ראה: ג' שלם, 'דברי בקורת על הספר ארץ יהודה מאת ש' קליין', קריית ספר, יז (ת"ש), עמ' 172-173 וכן ביבליוגרפיה נוספת אצל ג' פוקס (לעיל, הערה 26), עמ' 146 ובהערה 41. בסיוור שערכו במקום ח' אשל ואורי דינור ז"ל ב-1982, נאספו בחורבת עין עינה חרסים הוריאניים רבים (תודתנו ליורם צפירי שסייע בזיהוי החרסים).

29 מלחמת היהודים ד, ט, ג-ד.

30 מלחמת היהודים, ד, ט, ט.

31 ראה: י' צפירי, 'מבצרי המדבר של יהודה בימי בית שני', קדמוניות, ח (תשל"ה), עמ' 41-53. ויש לציין כי מערכת המים של ג'בל עורמה דומה ביותר לזו של תל אל-עקבה, אשר משל ועמית (לעיל, הערה 10) תיארכו אותה לתקופה החשמונאית.

32 P. Benoit, J.T. Milik & R. de-Vaux, *Les grottes de Murabba'at*, Oxford 1961, pp. 248-251
33 אוסביוס מונה בפלך עקרבה חמישה ישובים: עקרבה, אדומה, ינוח, שילה, שונם. זה האחרון 'כפר בגבול סבסטי, בעקרבטני', הוא זיהוי מוטעה לשונם. אפשר שכוונתו לסאלם שבעמק בית דגון אשר מדרום לשכם.

ראה: P. Thomsen, *Loca Sancta*, Halle 1907, p. 103

34 מ' אבי-יונה, 'מפת מידבא, תרגום ופירוש', ארץ ישראל, ב (תשי"ג), עמ' 143. אבי-יונה מעיר, שצייר המפה העתיק מתוך האונומסטיקון, מבלי להבין ש'עקרבטני' הוא שם המחוז, ולכן ציין: 'עקרבים היא עתה עקרבטני'. בספרות המחקרית והמקורות המתורגמים שבעברית, מרבים לקרוא לאזור פלך עקרבים, וטעות זו מיוסדת על זיהוי המוטעה של אוסביוס את מעלה עקרבים בעקרבה. ואילו בכל המקורות מימי הבית השני ואחריו אין השם עקרבים נזכר אלא עקרבה.

35 ראה: ז' ספראי, גבולות ושלטון בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל-אביב תש"ם, עמ' 80-83. לדעתו, הטופרכיה של עקרבטני בוטלה בימי דיוקלטיאנוס.